

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.52772.2435>

Print ISSN: X2588-414

Online ISSN: X2783-5081

Pages: 25-47

Received: 31.8.2025

Accepted: 23.11.2025

Original Research

Monotheistic and Educational Approaches in the Narrative of Prophet Solomon (AS) in Surah Şād

Somayeh Salmanian *¹

Assistant Professor, Department of Theology,
Faculty of Humanities, Bu- Ali Sina University,
Hamedan, Iran. (Corresponding Author)

Sabih Mostafa Abdollahybi ²

Master's Student of Qur'anic Sciences and Hadith,
Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

Introduction

Surah Şād is one of the Meccan chapters of the Qur'an that, by presenting selected accounts from the lives of divine messengers, seeks to articulate the foundations of religious education and the mechanisms of moral refinement. Within this framework, the story of Prophet Solomon (AS) occupies a distinctive position: on the one hand, it depicts a prophet endowed with unparalleled authority and sovereignty; on the other, it portrays a humble and penitent servant who consistently returns to devotion and gratitude when confronted with divine trials. Accordingly, the present study aims to examine the monotheistic and pedagogical approaches embedded in this narrative and to demonstrate its exemplary dimensions for the contemporary human being. The significance of this study lies in the fact that Qur'anic narratives, beyond their historical dimension, function as a profound source of guidance and moral education. A precise

¹ s.salmanian@basu.ac.ir (Corresponding Author)

² sabih@gmail.cim

understanding of the ethical and devotional dimensions of the story of Solomon (AS) can provide a lasting model for both individual and social development. The research follows a descriptive–analytical method based on content analysis of Qur’anic verses, exegetical literature, and authoritative scholarly sources.

The findings indicate that the narrative of Prophet Solomon (AS) encompasses fundamental monotheistic and pedagogical teachings, including the importance of reliance on God (tawakkul) and repentance (inābah), the precedence of worship over worldly concerns, conscious renewal of attention to God after divine trials, the proper use of blessings, the value of divine-oriented striving (“trade with God”), the necessity of seeking God’s assistance, and freedom from anxiety over others’ judgments. These results demonstrate that servitude, gratitude, and wholehearted return to God constitute the foundation for spiritual growth and the attainment of divine bounties, offering a practical model for the moral cultivation of contemporary human beings.

Key words Surah Şād; Solomon (AS); Qur’anic Narratives; Monotheism; Qur’anic Education.

Introduction

Surah Şād, one of the Meccan chapters of the Qur’an, presents striking manifestations of faith, monotheism, and moral formation by focusing on the lives of the prophets—particularly David (AS) and Solomon (AS). The narrative of Prophet Solomon (AS) in this surah portrays a prophet who, despite possessing extensive dominion and abundant divine blessings, grounds his entire life in reverence for God, servitude, and adherence to divine commandments. This account not only highlights his political authority and his natural and supernatural endowments, but also reveals the ethical and pedagogical dimensions of his character, offering a practical model for contemporary humanity.

Examining this narrative is especially significant in an age where human beings are confronted with excessive attachment to worldly affairs, anxiety stemming from others’ judgments, and weakness in managing divine blessings. Such a study provides a foundation for a more precise understanding of the relationship between monotheism and moral–spiritual education.

The aim of this study, based on verses 30–40 of Surah Şād, is to identify the monotheistic and educational approaches embedded in the narrative of Prophet Solomon (AS) and to examine how these approaches can be applied to individual and social education in the contemporary era. The main research question is as follows:

What are the monotheistic and pedagogical approaches presented in the story of Prophet Solomon (AS) in Surah Şād, and in what ways can these teachings contribute to addressing the moral and educational challenges faced by modern human beings?

Research background

Previous studies conducted on Surah Şād and the narrative of Prophet Solomon (AS) indicate that exegetes and researchers have approached this topic from diverse interpretive, literary, and historical perspectives. Among these works is the article “Solomon and the Anointing of the Horses” by Hadi Rezvan (published in the Journal of the Iranian Association of Arabic Language and Literature, 2012), which analyzes the aesthetic and literary aspects of the story of Solomon

(AS) and the Qur'anic depiction of the horses, focusing primarily on the artistic and imagistic dimensions of the Qur'anic narrative.

Another relevant study is the article "Uncovering the Objective of Surah Ṣād with Emphasis on al-Mīzān Exegesis" by Hassan Salehi (published in the Journal of Exegetical Studies, 2019), which adopts a structural approach to identifying the overarching objective and central message of the surah. Drawing on Ṭabāṭabā'ī's al-Mīzān, the author provides conceptual interpretations of the sequence of verses and explores the thematic coherence of the chapter.

The article "An Analysis of Leadership Components in Surah al-Naml" by Ali-Agha Safari and Mohammad Amiri (published in the Journal of Qur'anic Studies and Sciences, 2021) identifies principles such as consultation, supervision, meritocracy, and foundational values. However, these components are examined individually and without an integrative connection to the monotheistic and pedagogical teachings reflected in the narrative of Prophet Solomon (AS).

Additionally, the article "A Study of the Doubts Concerning the Interpretation of Verses 31–35 of Surah Ṣād with an Emphasis on Genealogy and Archaeology" by Kamran Oveisi (published in the Journal of Exegetical Studies, 2022) adopts a critical approach to analyzing interpretive ambiguities related to these verses and investigates their historical and conceptual origins.

Research method

The research employs a descriptive–analytical method. This entails a reflective examination of the Qur'anic verses, alongside a study of authoritative Shi'a and Sunni exegetical sources and related literature, through which the monotheistic and educational themes within the narrative are identified, extracted, and systematically categorized.

Result

The analysis of the narrative of Prophet Solomon (AS) in Surah Ṣād demonstrates that, despite possessing immense power and abundant blessings, this divine messenger consistently centered his life on servitude, reliance on God (tawakkul), and penitence (inābah). These characteristics constitute a fundamental model for believers, illustrating that power and wealth, when detached from the centrality of God, lack true value and permanence.

The precedence of worship over worldly affairs, sincere repentance and behavioral rectification after error, the proper and responsible use of divine blessings, divine-oriented striving, and the necessity of seeking God's assistance form the core monotheistic and pedagogical approaches conveyed through this narrative.

Furthermore, the story of Solomon (AS) reminds the reader that even permissible and valuable worldly engagements may become a source of heedlessness if they are pursued without regard for religious and devotional priorities. Thus, maintaining the remembrance of God and observing obligatory duties emerges as an essential principle for the believer.

attainment of divine blessings and spiritual growth. The extensive endowments granted to Prophet Solomon (AS), along with his mastery over natural and supernatural forces, provide a clear example of the principle that every trial and affliction can become a source of blessing and elevation, provided it is accompanied by reliance on God, repentance, and concrete action.

Moreover, trust in God and freedom from concern over others' judgments support the individual in making sound decisions and attaining inner tranquility.

Accordingly, the monotheistic and pedagogical approaches in the narrative of Prophet Solomon (AS) can be summarized under three main dimensions: first, servitude at the peak of power as the true measure of human dignity; second, sincere repentance and return to God as essential stages in the human moral and spiritual journey; and third, the oneness of God and reliance upon His eternal essence as the foundation of all ethical and social values.

This study demonstrates that the monotheistic and educational approaches presented in the Qur'an, through practical and applicable lessons, can serve as effective guidance for both individual and societal development in the contemporary world, addressing the ethical and educational challenges faced by modern communities.

Keywords

Surah Sād, Solomon (PBUH), Qur'anic narratives, Monotheism, Qur'anic education

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.52772.2435>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۲۵-۴۷

دریافت: ۱۴۰۴/۶/۹

پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۲

مقاله پژوهشی

رهیافت‌های توحیدی و تربیتی داستان حضرت سلیمان (ع) در سوره ص

استادیار گروه الهیات، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

سمیه سلمانیان ^{۱*}

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

صبح مصطفی عبد اللهی ^۲

چکیده

سوره «ص» از سوره‌های مکی قرآن کریم است که با طرح نمونه‌هایی از سرگذشت پیامبران الهی، در صدد تبیین مبانی تربیت دینی و سازوکارهای تهذیب اخلاقی برآمده است. در این میان، داستان حضرت سلیمان (ع) جایگاهی ممتاز دارد؛ زیرا از یک سو پیامبری را معرفی می‌کند که در اوج قدرت و سلطنت قرار دارد و از سوی دیگر بنده‌ای خاشع و اواب است که در برابر آزمون‌های الهی، همواره به عبودیت و شکرگزاری بازمی‌گردد. بر این اساس، هدف پژوهش حاضر واکاوی رهیافت‌های توحیدی و تربیتی در این داستان و نشان دادن ابعاد الگویی آن برای انسان معاصر است. اهمیت این پژوهش از آن روست که قصص قرآنی، افزون بر جنبه تاریخی،

^۱ s.salmanian@basu.ac.ir (نویسنده مسئول)*

^۲ sabih@gmail.com

منبعی برای هدایت و تربیت انسان‌ها به شمار می‌رود و شناخت دقیق ابعاد اخلاقی و عبادی داستان سلیمان (ع) می‌تواند الگویی ماندگار برای تربیت فردی و اجتماعی فراهم آورد. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای آیات قرآن کریم، متون تفسیری و منابع معتبر است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که داستان حضرت سلیمان (ع) آموزه‌های بنیادین توحیدی و تربیتی همچون اهمیت توکل و انابه، تقدم عبادت بر دنیا، تجدید توجه و بازگشت آگاهانه به خداوند پس از آزمون الهی، استفاده درست از نعمت‌ها، ارزش تجارت الهی، ضرورت استعانت از خداوند و رهایی از دغدغه قضاوت دیگران را ارائه می‌دهد. این یافته‌ها بیانگر آن است که عبودیت، شکرگزاری و بازگشت خالصانه به درگاه الهی، زمینه‌ساز رشد معنوی و بهره‌مندی از مواهب الهی است و الگویی عملی برای تربیت اخلاقی انسان معاصر به شمار می‌آید.

کلیدواژه‌ها: سوره ص، سلیمان (ع)، قصص قرآنی، توحید، تربیت قرآنی.

۱. مقدمه

سوره «ص» از سوره‌های مکی قرآن کریم، با تمرکز بر سرگذشت پیامبران، به‌ویژه حضرت داوود (ع) و سلیمان (ع)، جلوه‌های ایمان، توحید و تربیت اخلاقی را به تصویر می‌کشد. داستان حضرت سلیمان (ع) در این سوره، تصویرگر پیامبری است که با برخورداری از سلطنت گسترده و نعمت‌های فراوان، محور زندگی خود را بر خشیت و بندگی خدا و رعایت دستورات الهی قرار داده است. این روایت نه تنها اقتدار سیاسی و توانمندی‌های طبیعی و ماورایی او را نشان می‌دهد، بلکه ابعاد تربیتی و اخلاقی زندگی او را نیز آشکار می‌سازد و الگویی عملی برای انسان معاصر فراهم می‌کند. مطالعه این داستان، به‌ویژه در شرایطی که انسان امروز با دل‌بستگی‌های افراطی به دنیا، اضطراب ناشی از قضاوت دیگران و ضعف در مدیریت نعمت‌ها مواجه است، زمینه‌ساز فهم دقیق رابطه میان توحید و تربیت است.

حضرت سلیمان (ع) در قرآن کریم شخصیتی ممتاز معرفی شده است؛ پیامبری که هم به مقام نبوت رسید و هم به سلطنتی گسترده دست یافت، اما همواره در معرض آزمون‌های الهی بود و چنانچه لحظه‌ای از مسیر عبودیت یا ذکر الهی دور می‌شد، با بازگشتی سریع و آگاهانه به پروردگار، جایگاه بندگی خود را تثبیت می‌کرد. این ویژگی، اساس فهم تربیتی داستان است و نشان می‌دهد که قرآن با بیان این لحظات، هدفی فراتر از روایت تاریخی دارد؛ یعنی ارائه الگویی عملی برای تربیت دینی و اخلاقی انسان معاصر.

هدف این پژوهش، با تکیه بر آیات ۳۰ تا ۴۰ سوره «ص»، استخراج رهیافت‌های توحیدی و تربیتی داستان حضرت سلیمان (ع) و بررسی چگونگی کاربرد آن‌ها در تربیت فردی و اجتماعی در عصر حاضر است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است؛ به این معنا که پس از تأمل در آیات قرآن و بررسی تفاسیر معتبر شیعه و اهل سنت و منابع مرتبط، مضامین توحیدی و تربیتی داستان استخراج و دسته‌بندی شده است. پرسش اصلی مقاله عبارت است از:

رهیافت‌های توحیدی و تربیتی داستان حضرت سلیمان (ع) در سوره ص چیست و این آموزه‌ها چگونه می‌توانند در حل مسائل تربیتی و اخلاقی انسان معاصر نقش‌آفرین باشند؟
با پاسخ به این پرسش، مقاله نشان می‌دهد که قصص قرآنی نه تنها تاریخ را روایت می‌کنند، بلکه حامل پیام‌های تربیتی و اخلاقی جاودانه‌اند که می‌توانند انسان را در مواجهه با چالش‌های زندگی معاصر هدایت و او را به زیست قرآنی و عقیفانه رهنمون شوند.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های انجام‌شده درباره سوره «ص» و داستان حضرت سلیمان (ع) نشان می‌دهد که مفسران و محققان از منظرهای متنوع تفسیری، ادبی و تاریخی به این موضوع پرداخته‌اند.
از جمله می‌توان به مقاله «سلیمان و مسح اسبان» اثر هادی رضوان (منتشر شده در مجله انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی، ۱۳۹۱) اشاره کرد که به تحلیل جنبه‌های زیبایی‌شناختی و ادبی داستان سلیمان (ع) و توصیف اسبان می‌پردازد و تمرکز آن بر ابعاد هنری و تصویری قرآن است.
در ادامه، مقاله «کشف غرض سوره ص با تأکید بر تفسیر المیزان» تألیف حسن صالحی (منتشر شده در فصلنامه مطالعات تفسیری، ۱۳۹۸) با رویکردی ساختاری به شناسایی غرض کلی و پیام محوری سوره پرداخته و با بهره‌گیری از تفسیر المیزان، برداشت‌های مفهومی از جریان آیات ارائه کرده است.
و مقاله «تحلیل مؤلفه‌های رهبری سوره نمل» نوشته علی‌آقا صفری و محمد امیری (منتشر شده در مجله مطالعات قرآن و علوم، ۱۴۰۰) اصولی همچون مشورت، نظارت، شایسته‌سالاری و ارزش‌های بنیادین را استخراج کرده است، اما این مؤلفه‌ها را به صورت جداگانه و بدون پیوند با آموزه‌های توحیدی و تربیتی حضرت سلیمان (ع) بررسی می‌کند.

همچنین، مقاله «بررسی شبهات مربوط به تفسیر آیات ۳۱ تا ۳۵ سوره ص با تأکید بر تبارشناسی و دیرینه‌شناسی» نوشته کامران اویسی (منتشر شده در فصلنامه مطالعات تفسیری، ۱۴۰۱) با رویکردی انتقادی به تحلیل شبهات تفسیری این آیات پرداخته و ریشه‌های تاریخی و مفهومی آن‌ها را بررسی کرده است. در کنار این آثار، پایان‌نامه‌ای با عنوان «تصویرپردازی هنری سوره ص» نوشته مرضیه اسدیان (۱۴۰۲) با تمرکز بر جلوه‌های بصری و تصویرسازی‌های هنری موجود در سوره، تحلیلی زیباشناختی از جنبه‌های هنری آیات ارائه کرده است.

وجه تمایز پژوهش حاضر در آن است که برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً به جنبه‌های تفسیری، تاریخی یا ادبی پرداخته‌اند، این تحقیق با رهیافتی توحیدی و تربیتی به داستان حضرت سلیمان (ع) می‌نگرد و با تحلیل محورها و مؤلفه‌های اخلاقی و رفتاری، به استخراج پیام‌های معنوی و تربیتی آیات برای زندگی انسان معاصر می‌پردازد. این پژوهش می‌کوشد با بهره‌گیری از منابع تفسیری معتبر، ارتباط میان آموزه‌های قرآنی و تربیت فردی و اجتماعی انسان امروز را نشان دهد و دیدگاهی کاربردی و اخلاقی - تربیتی ارائه کند که در مطالعات پیشین کمتر بدان پرداخته شده است.

۳. الگوسازی حضرت سلیمان (ع) در سوره «ص»

منظور از الگو در این پژوهش، مجموعه‌ای از صفات و فضایل اخلاقی پسندیده است که به سبب شایستگی و ارزش ذاتی، سزاوار تقلید و پیروی انسان‌ها شناخته می‌شوند. در مکاتب اخلاقی و نحله‌های مختلف، تعریف الگو ممکن است کمی متفاوت باشد، اما در همه آن‌ها محور، وجود شخص یا روش یا نظامی است که مصادیق آن، انسان را در مسیر کمال اخلاقی و رفتاری هدایت می‌کند. انسان الگو، کسی است که با تخلق به فضایل نیک و برخوردار از عقل و تدبیر، توانایی هدایت عملی دیگران را فراهم می‌آورد. در این مقاله، الگوی دینی و تربیتی داستان حضرت سلیمان (ع) در سوره «ص» مورد توجه قرار گرفته است. خداوند متعال با منطق وحی و بیانی جذاب و اثرگذار، سرگذشت این پیامبر بزرگ را ترسیم می‌کند تا انسان مؤمن از فضایل و رفتارهای او الگوبرداری کند و درس‌های تربیتی و اخلاقی آن را در زندگی فردی و اجتماعی به کار گیرد. این الگو به‌ویژه در مواجهه با آزمون‌های الهی، دشواری‌های زندگی و چالش‌های معاصر اهمیت دارد، زیرا نشان می‌دهد که چگونه می‌توان با توکل، شکرگزاری، بازگشت سریع به خدا و مدیریت صحیح نعمت‌ها، زندگی‌ای عقیفانه و قرآنی داشت.

الگوی ارائه شده در این سوره، تلفیقی است از رهیافت های توحیدی و تربیتی؛ بدین معنا که فرد با پیروی از آن، هم مسیر عبودیت و اطاعت از خدا را می‌پیماید و هم می‌آموزد چگونه با رویکردی موحدانه، اخلاقی و انسانی با مسائل مواجه شود. بدین ترتیب، داستان حضرت سلیمان (ع) در سوره ص، نه تنها الگوی دینی، بلکه الگویی تربیتی و رفتاری فراهم می‌آورد که می‌تواند به زیست قرآنی، عقیفانه و توحیدی انسان معاصر جهت بخشد.

۴. پردازش تحلیلی موضوع

برای تحلیل داستان حضرت سلیمان (ع) در سوره «ص»، مطالب این مقاله در قالب دوازده محور تربیتی و توحیدی سامان یافته است. هر محور، به یکی از جنبه‌های کلیدی زندگی انسانی می‌پردازد؛ از توکل و انابه، تقدم معنویت بر دنیا، مدیریت نعمت‌ها، اصلاح رفتار پس از آزمون الهی تا رهایی از دغدغه قضاوت دیگران. این تقسیم‌بندی به خواننده کمک می‌کند تا ارتباط هر بخش با مسئله پژوهش را به‌وضوح درک کند. با این رویکرد، هر محور نه تنها آموزه‌ای قرآنی را روشن می‌سازد، بلکه نشان می‌دهد چگونه این آموزه‌ها می‌توانند الگوی عملی برای تربیت اخلاقی، اجتماعی و معنوی انسان امروز باشند و در زندگی روزمره و تصمیم‌گیری‌های فردی و اجتماعی به کار گرفته شوند.

۴-۱. توکل و انابه

آیات آغازین داستان حضرت سلیمان (ع) در سوره «ص» با تأکید بر مفهوم بنیادین «انابه»، بنیان رابطه عبودیت با خداوند را تبیین می‌سازد. خداوند در آیه ۳۰ می‌فرماید: (وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ) و ما به داوود، سلیمان را بخشیدیم؛ چه بنده‌ی نیکویی بود. بی‌تردید او بسیار بازگشت‌کننده (به سوی خدا) بود. ویژگی برجسته‌ای که در این آیه برای حضرت سلیمان (ع) بیان شده، صفت «أَوَّابٌ» است. این واژه که صیغه مبالغه می‌باشد، بر کثرت و تداوم بازگشت دلالت دارد. «انابه» در این معنا، فراتر از توبه از گناه است و بازگشتی مداوم به اطاعت الهی، جبران کوچک‌ترین غفلت‌ها و ترک‌اولی‌ها و نیز رجوع دائمی به حق و عدالت را در بر می‌گیرد؛ بنابراین، این حالت ویژه نه تنها مختص گناهکاران نیست، بلکه صفتی محوری برای اولیای خاص الهی و پیامبران معصوم است؛ آنان که همواره در حال تجدید عهد با خدا و پویایی رابطه عبودیت‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۱۹، ص ۲۷۱).

تأکید بر این ویژگی در مورد حضرت داوود(ع) نیز قابل مشاهده است: (اذْكَرُ عَبْدَنَا دَاوُودَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ) (ص: ۱۷). تکرار این وصف در مورد هر دو پیامبر نشان می‌دهد که «إنابه» فضیلتی بنیادین در سیره انبیاست؛ فضیلتی که نشان می‌دهد حتی در اوج مقام عصمت و نبوت، بازگشت مداوم به سوی خدا، ضرورتی همیشگی است. قرآن کریم در این زمینه برای همه مؤمنان یک قاعده عام وضع کرده است: (أُولَئِكَ لَدَيْنَ هَدَىٰ لِلَّهِ فَبُهِدَىٰ هُمْ فَتَدْرَهُ) (انعام: ۹۰) (السعدی، ۱۴۲۱: ج ۱، ص ۸۵۸).

تعبیرهای گوناگون این آیه نیز دلالت‌های عمیقی دارند: واژه «وهبنا» عطا‌ی الهی را یادآور می‌شود؛ عبارت «نعم العبد» مقام عبودیت ممتاز سلیمان(ع) را برجسته می‌سازد؛ و حرف «إن» در «إنه أواب» در مقام تعلیل است و نشان می‌دهد که راز این ستایش در بازگشت همیشگی او به اطاعت الهی و جبران کوچک‌ترین غفلت‌ها نهفته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۱۹، ص ۲۷۱).

در تفاسیر دیگر نیز دو ویژگی اساسی برای سلیمان(ع) بیان شده است: نخست، عبودیت کامل در برابر خداوند و اطاعت بی‌چون‌وچرا از دستورات او؛ و دوم، انابه مستمر و بازگشت از هر غفلت و ترک اولی به مسیر حق و عدالت (رضایی-اصفهانی، ۱۳۸۷: ج ۱۷، ص ۲۹۹).

نتیجه آنکه بخش آغازین داستان حضرت سلیمان(ع)، او را نه صرفاً در مقام فرمانروایی مقتدر، بلکه به عنوان «عبد اواب» معرفی می‌کند؛ بنده‌ای که توکل و انابه، اساس رابطه او با خداوند است و بدین سان، الگویی تمام‌عیار برای رهروان راه حقیقت به شمار می‌رود.

۴-۲. تقدم عبادت و معنویت بر دنیا

قرآن کریم در ماجرای حضرت سلیمان(ع) می‌فرماید: (إِذْ عَرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ * فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ) (ص: ۳۱-۳۳).

در این آیات، حضرت سلیمان(ع) نشان می‌دهد که علاقه او به اسب‌های جنگی نه صرفاً دنیوی، بلکه در راستای یاد و فرمان خداوند است. همان‌طور که بیان شده، وی قصد داشت از این اسبان برای جهاد در راه خدا استفاده کند و با این بیان تأکید کرد که فعالیت‌های دنیوی نیز می‌توانند در خدمت اهداف الهی قرار گیرند، مشروط بر اینکه موجب غفلت از ذکر و عبادت خدا نشوند (فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي). نکته ظریف زبان عربی نیز این است که واژه «خیر» در میان اعراب گاهی به اسب تعبیر می‌شود، اشاره به اسبی که برای کار خیر آماده باشد (مکارم شیرازی، ج ۱۹، ص ۲۷۲).

در تفسیر این آیات، مفسران اختلاف نظر دارند. به گفته قرطبی، برخی بر این باورند که سلیمان (ع) دست بر گردن و ساق‌های اسبان کشید تا ارج گذاری و اصلاحی معنوی انجام دهد و آن‌ها را در راه خدا قرار دهد. برخی دیگر گفته‌اند که او رگ پای اسبان را برید و سپس آن‌ها را قربانی کرد و گوشت آن را مصرف نمود؛ عملی که بر اساس نظر آنان در شریعت خود سلیمان مجاز بود و گناه یا سرزنش بر آن مترتب نبود. همچنین گفته شده است: آنچه او درباره اسبان انجام داد-چه در نوازش و مسح کردن آن‌ها و چه در نشانه‌گذاری با داغ و قرار دادنشان در راه خدا-همگی با اذن و اجازه الهی بوده است (القرطبی، ج ۱۵، ص ۱۹۷).

همچنین، همان‌طور که صاحب تفسیر انوار درخشان اشاره می‌کند، اشتغال سلیمان (ع) به آماده‌سازی اسبان برای جنگ، وظیفه‌ای ضروری برای پیشوای جامعه بود (حسینی همدانی، ج ۱۴، ص ۱۲۴). در عین حال، تلاش او برای ادای نماز در وقت مقرر نشان می‌دهد که عبادت و واجبات الهی همیشه بر هر فعالیت دنیوی ارجحیت دارند. علامه طباطبایی نیز توضیح می‌دهد که علاقه حضرت سلیمان (ع) به اسبان، علاقه‌ای الهی بود؛ زیرا او آن‌ها را برای جهاد در راه خدا آماده می‌ساخت؛ بنابراین، حضور او در میدان نمایش اسب‌ها در حقیقت خود نوعی عبادت بود؛ اما از آنجا که نماز جایگاهی والاتر دارد، این اهتمام عملی او را از عبادت مهم‌تر یعنی نماز بازداشت. به تعبیر ایشان، «عبادتی او را از عبادتی دیگر بازداشت، با این تفاوت که نماز در نظر او برتر و مهم‌تر بود» (طباطبایی، ۱۴۰۲: ج ۱۷، ص ۲۰۳). الجزائری نیز بیان می‌کند که اسب زمانی «خیر» نامیده می‌شود که در راه خدا مهیا گردد. حتی خوراک و آب دادن به چنین اسبانی، در نامه عمل مالک آن به‌عنوان حسنه ثبت می‌شود (الجزائری، ۱۴۱۶: ج ۴، ص ۴۴۹).

نتیجه آنکه این آیه به وضوح تقدم عبادت و یاد خدا بر هر امر دنیوی -حتی امور مشروع و ارزشمندی همچون آمادگی برای جهاد- را نشان می‌دهد؛ بنابراین، داستان حضرت سلیمان (ع) الگویی ماندگار برای اولویت‌بخشی مطلق به یاد خدا و انجام واجبات، مدیریت فعالیت‌های دنیوی در چارچوب الهی و تربیتی و آگاهی از مقام و جایگاه عبادت ارائه می‌کند.

۳-۴. ندامت و عزم بر جبران

پس از آنکه حضرت سلیمان (ع) متوجه تأخیر در ادای نماز عصر شد، نه آن را نادیده گرفت و نه به هیچ دلیلی سعی در توجیه عملکرد خود داشت؛ بلکه با صراحت نسبت به تأخیر رخ داده آگاه شد و گفت: (إِنِّي أُحِبُّتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي) (ص: ۳۲).

این آگاهی و اقدام عملی، نمونه‌ای از بازگشت سریع و آگاهانه به خدا، پشیمانی صادقانه و عزم جدی برای جبران تأخیر در انجام واجب است. درس تربیتی این ماجرا آن است که مؤمن واقعی هرگز در قصور خود باقی نمی‌ماند و سعی در توجیه آن نمی‌کند؛ بلکه با شناخت سریع خطا، توبه خالصانه و اقدام اصلاحی، رابطه خود با خدا را ترمیم می‌کند. این آموزه برای انسان معاصر که گاه خطاهای خود را با دلایل ظاهری توجیه می‌کند، پیام روشنی از اهمیت خودآگاهی، بازگشت به واجبات و اقدام عملی برای اصلاح رفتار دارد.

عبدالرحمن السعدی نیز بر این نکته تأکید کرده و می‌گوید: «هر آنچه بنده را از یاد خداوند بازدارد، مذموم است و باید آن را کنار نهاد و به آنچه سودمندتر است روی آورد» (السعدی، ۱۴۲۱: ج ۱، ص ۸۵۸). بدین معنا که ارزش هر عمل به میزان پیوند آن با یاد خدا و تقرب به او سنجیده می‌شود و هرگاه چیزی جای این پیوند را بگیرد، از ارزش می‌افتد.

در تفسیر التحریر و التنویر نیز آمده است که سلیمان(ع) به سبب علاقه شدید به اسبان، از نماز غافل شد و با غروب خورشید نمازش از دست رفت. هنگامی که این حقیقت را دریافت، با حسرت و اندوه گفت: «من به سبب محبت اسبان غافل شدم و نمازم را فراموش کردم». این جمله، گرچه به صورت خبری بیان شده، در حقیقت ابراز تأسف و حسرت اوست؛ همانند سخن مادر مریم (س) که فرمود: (رَبِّ اِنِّی وَضَعْتُهَا اُنْثٰی) (آل عمران: ۳۶) (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ج ۲۳، ص ۱۵۲).

داستان حضرت سلیمان(ع) در این بخش بر یک اصل مهم اخلاقی تأکید دارد: مؤمن راستین در برابر خطا هرگز درنگ نمی‌کند، بلکه با اعتراف به غفلت خویش و اقدامی عملی، راه بازگشت به خدا را در پیش می‌گیرد. این الگو در تربیت فردی و اجتماعی به ما می‌آموزد که سرعت در پذیرش لغزش و اصلاح فوری، ضامن رشد معنوی و سلامت اخلاقی است.

۴-۴. اصلاح رفتاری پس از توبه

توبه حضرت سلیمان(ع) صرفاً به استغفار زبانی محدود نشد، بلکه با اقدامی عملی و پرهیزنه همراه بود. او اسب‌هایی را که موجب غفلتش شده بودند قربانی کرد و از این طریق، هم خود را به خداوند نزدیک ساخت و هم اسباب غفلت را میان برداشت. این رفتار نشان می‌دهد که توبه نصوح تنها به احساس پشیمانی یا اظهار لفظی محدود نمی‌شود، بلکه باید با عملی همراه باشد که صدق ندامت را آشکار کند و پیوند انسان را با عامل غفلت قطع نماید. قرآن در این باره از زبان سلیمان(ع) می‌فرماید: (رُدُّوهَا عَلٰی فَطْفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْاَغْنٰقِ) (ص: ۳۳).

ذبح اسب‌ها که نمادی از دل‌بستگی مفرط به دنیا بودند، بیانگر قطع وابستگی و از میان بردن ریشه عامل غفلت است. این اقدام الگویی روشن برای مؤمنان است، اگر عامل یا زمینه غفلت در زندگی وجود دارد، باید آن را از میان برداشت. از سوی دیگر، قربانی کردن اسب‌ها اقدامی صرفاً نمادین نبود؛ بلکه به معنای گذشتن از دل‌بستگی‌های دنیوی و صدقه دادن اموال در راه خدا بود. به همین جهت، گوشت اسبان میان نیازمندان توزیع شد و این عمل هم جنبه‌ای از تزکیه نفس داشت و هم ثروت مادی را به ابزاری برای تقرب الهی بدل ساخت. بدین‌سان، پیام روشن این آیه آن است که مال و ثروت دنیوی می‌تواند هم مایه آزمایش باشد و هم وسیله‌ای برای رشد معنوی، اگر در مسیر درست مصرف شود.

ابن عاشور در التحریر و التئویر توضیح می‌دهد که ذکر فضایل سلیمان(ع) در آیات پیشین، زمینه‌ای برای اقتداء، پندگیری و هشدار بوده است. آیات مربوط به پشیمانی او از غفلت نسبت به نماز نیز الگویی از شتاب ورزی در توبه و هشدار برای پرهیز از افتادن در همان غفلت است. به علاوه، این آیات به فتنه‌ای اشاره دارند که حضرت سلیمان(ع) با آن آزموده شد؛ آزمونی که نتیجه آن انابه و بازگشت به خدا بود و در پی آن، بار دیگر نعمت‌های بزرگ الهی بر او فرو فروریخت (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ج ۲۳، ص ۱۵۵).

نتیجه آنکه اصلاح رفتاری پس از توبه، بخش جدایی‌ناپذیر از بازگشت به خداست. اعتراف به خطا نخستین گام است، اما ترک عوامل غفلت و به‌کارگیری ثروت و امکانات مادی در راه خدا، صدق توبه را به نمایش می‌گذارد. این الگو در تربیت دینی به ما می‌آموزد که توبه حقیقی هم اصلاح درونی و هم اصلاح بیرونی را در بر می‌گیرد.

۴-۵. نعمت‌ها ابزار آزمون الهی

اسب‌های اصیل و ممتازی که در آیه موردنظر به حضرت سلیمان(ع) عرضه شدند، تنها یک موهبت مادی نبودند؛ بلکه نمادی از تمامی نعمت‌های الهی به شمار می‌آیند که به مثابه ابزاری برای آزمون ایمان و تعهد انسان عمل می‌کنند. این رویکرد قرآنی نشان می‌دهد که نعمت‌ها صرفاً هدیه‌ای بی‌قید و شرط نیستند، بلکه عرصه‌ای برای سنجش تقوا و التزام به دستورات الهی محسوب می‌شوند.

در این چارچوب، پیام تربیتی داستان آن است که بهره‌مندی از نعمت‌ها باید با آگاهی و تعادل همراه باشد و انسان همواره مراقب باشد که استفاده از مواهب دنیوی او را از مسیر عبودیت و یاد خدا باز ندارد. وجه تمایز انسان موفق در این آزمون، توانایی تشخیص درست استفاده از نعمت‌ها و بازگشت سریع به مسیر الهی در صورت غفلت یا ترک اولی است.

به تعبیر صاحب معارج التفکر، سلیمان علیه السلام پس از مدتی دریافت که مرتکب خطایی شده که با شأن نبوت و رسالت او سازگاری ندارد. او فهمید که باید مقام «محسنان مقرب» را حفظ کند و به سطح «ابرار» یا «متقین» تنزل نیابد، از این رو با انابه به سوی پروردگار بازگشت. این بازگشت نشان دهنده بیداری و مسئولیت‌پذیری والای ایشان است (میدانی، ۱۴۲۰: ج ۳، ص ۵۷۰).

سید قطب در تفسیر «فی ظلال القرآن» یادآور می‌شود که خداوند پیامبران خود را با آزمون‌ها و بلاها می‌آزماید تا گام‌هایشان را استوار ساخته و آن‌ها را در مسیر حق پایدار نگاه دارد. حضرت سلیمان (ع) نیز هنگامی که متوجه لغزش خود شد، با تضرع به درگاه خداوند بازگشت، توبه کرد و دعا نمود: (رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَّا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ) (ص: ۳۵) (قطب، ۱۳۸۷: ج ۵، ص ۴۴۶).

این بخش از داستان به روشنی نشان می‌دهد که نعمت‌های مادی در نگاه قرآن ابزار آزمون الهی‌اند و ارزش آن‌ها در نحوه مواجهه انسان با آن‌ها مشخص می‌شود. اگر نعمت موجب غفلت یا دل‌بستگی مفرط گردد، به زیان فرد خواهد بود؛ اما اگر به شکرگزاری و تقرب به خدا منتهی شود، به پله‌ای برای رشد معنوی و تعالی اخلاقی تبدیل می‌شود. داستان حضرت سلیمان (ع) نمونه‌ای روشن از این حقیقت است که نعمت‌های بزرگ همواره مسئولیت‌های بزرگی به همراه دارند و مدیریت درست آن‌ها نشانه حکمت و تقوای انسانی است.

۴-۶. سودمندی تجارت الهی

حضرت سلیمان (ع) برای تقرب به خداوند، اسبان اصیل و چابک خود را در راه رضای الهی فدا کرد. در نتیجه، خداوند عطایی برتر به او ارزانی داشت و باد رام، سریع و مطیع را در اختیارش قرار داد تا به فرمان او حرکت کند: (فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُحَاءً حَيْثُ أَصَابَ) (ص: ۳۶). این آیه نشان می‌دهد که هر آنچه در راه خدا و برای اصلاح دین قربانی شود، تباه نخواهد شد؛ بلکه خداوند در دنیا، آخرت یا هر دو با پاداشی بهتر جبران می‌کند.

این مفهوم قرآنی، همان «تجارت با خدا» است که در آیات دیگر نیز آمده است: (مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ) (النحل: ۹۶). به گفته عبدالرحمن السعدی، قاعده مشهور اسلامی چنین است: «مَنْ تَرَكَ شَيْئًا لِلَّهِ عَوَظَهُ اللَّهُ خَيْرًا مِنْهُ»، یعنی هر کس چیزی را برای خداوند ترک کند، خداوند بهتر از آن را جایگزین می‌سازد (السعدی، ۱۴۲۰، ص ۱۶۴).

السعدی در ادامه توضیح می‌دهد که این قاعده در آیات متعددی از قرآن آمده است؛ از جمله درباره مهاجران نخستین که سرزمین، اموال و عزیزان خود را برای خداوند ترک کردند و خداوند در برابر این ترک، روزی

گسترده، عزت و قدرت در دنیا به آنان عطا کرد. همچنین ابراهیم (ع) هنگامی که قوم، پدر و هر آنچه جز خدا می پرستیدند رها ساخت، خداوند در عوض، اسحاق، یعقوب و نسل صالح را به او بخشید؛ و سلیمان (ع) آنگاه که اسبانش مانع یاد پروردگار شدند و آن‌ها را از میان برد، خداوند به جای آن، باد رام و شیاطین معمار و غواص را در اختیار او قرار داد؛ بنابراین هر کس آنچه نفس او دوست می‌دارد برای رضای خدا ترک کند، خداوند محبت، عبادت و بازگشت به سوی خود را نصیب او می‌گرداند؛ اموری که از جمع‌آوری همه لذت‌های دنیا برتر و والاتر است (همان‌جا).

در ادامه، خداوند می‌فرماید: (وَالشَّيَاطِينُ كُلُّ بَنَاءٍ وَغَوَاصٍ)؛ یعنی گروهی از شیاطین برای ساخت بناهای عظیم و استخراج گوهرها و مرواریدهای کمیاب از دریا مأمور شدند. درباره کسانی که از فرمان سر باز زدند نیز می‌فرماید: (وَأَخْرَيْنَ الْمُفْرَجِينَ فِي الْأَصْفَادِ)؛ یعنی آنان که نافرمانی کردند یا به بدکاری پرداختند، در زنجیرها به بند کشیده شدند (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹: ج ۷، ص ۶۴).

از نظر تربیتی، این بخش نشان می‌دهد که هرچه انسان در راه خدا فدا کند، از دست نمی‌رود و خداوند همواره جایگزینی بهتر و گاه غیرمنتظره برای او فراهم می‌کند. این سنت الهی، ایمنی روانی و انگیزه‌ای قوی برای ترجیح ارزش‌های الهی بر دل‌بستگی‌های دنیوی فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که ایثار در مسیر حق، همواره با حکمت و پاداش الهی همراه است.

۴-۷. آسیب‌های دل‌بستگی به دنیا

دل‌بستگی سلیمان (ع) به اسبان - که از لذت‌های مباح و بلکه سرمایه‌ای ارزشمند برای دفاع از دین بود- در لحظه‌ای او را از یاد خدا و برپایی نماز غافل ساخت. این رخداد قرآنی هشداری روشن برای همه‌ی انسان‌هاست که نشان می‌دهد محبت به هر چیزی در دنیا، حتی اگر فی‌نفسه مباح و سودمند باشد، هنگامی که به حد افراط برسد، می‌تواند به غفلتی خطرناک بینجامد.

چنانکه پیامبر اسلام (ص) فرموده «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ، وَمِفْتَاحُ كُلِّ سَيِّئَةٍ، وَسَبَبُ إِحْبَاطِ كُلِّ حَسَنَةٍ»؛ یعنی دل‌بستگی افراطی به دنیا ریشه بسیاری از لغزش‌ها و از بین بردن حسنات است. (محمدی ریشه‌ری، ج ۶، ۱۳۸۷: ص ۵۸). خداوند در سوره آل‌عمران، دل‌بستگی به اموال، فرزندان و حتی مرکب‌های نیکو را از جمله‌ی اموری برمی‌شمارد که زینت دنیا هستند و اگر به آن‌ها دل‌بسته شود، انسان را از یاد خدا بازمی‌دارند: (رَبِّينَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ) (آل‌عمران، ۱۴).

در پرتو این آیه، روشن می‌شود که آزمون الهی تنها در فقر و سختی نیست، بلکه نعمت‌های دنیا نیز وسیله‌ای برای امتحان‌اند. دل‌بستگی بیش از حد به همین نعمت‌ها می‌تواند باعث غفلت شود. از این رو، داستان سلیمان (ع) نمونه‌ای آموزنده است که چگونه حتی یک پیامبر الهی ممکن است در معرض چنین غفلتی قرار گیرد؛ و این داستان به ما می‌آموزد که مؤمن واقعی آن کسی است که در صورتی که دستخوش چنین غفلتی شود با هوشیاری، توبه و جبران به موقع، راه بازگشت به سوی خدا را می‌یابد.

بنابراین، داستان سلیمان (ع) به مثابه یک آموزه‌ی تربیتی، مخاطبان را متوجه این حقیقت می‌سازد که حتی امور مباح نیز اگر موجب سستی در عبادت و غفلت از یاد خدا شوند، تهدیدی بزرگ برای ایمان محسوب می‌شوند. این درس برای زندگی امروز نیز کاربرد دارد؛ چراکه تعلق افراطی به ثروت، جایگاه اجتماعی، سرگرمی‌ها یا حتی مشغله‌های مفید، در صورتی که ما را از عبادت و ارزش‌های اخروی بازدارد، همان خطری را دارد که قرآن در این داستان بازگو کرده است.

۴-۸. ضرورت استعانت از خدا

آیه (وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ) (ص: ۳۴) به یکی از آزمون‌های الهی حضرت سلیمان (ع) اشاره دارد. این آزمون، یادآوری اهمیت مشروط بودن امور به مشیت الهی است؛ موضوع، فراموش کردن ذکر «إن شاء الله» هنگام سوگند به انجام کاری در آینده است؛ کاری که حتی اگر نیت آن خیر باشد، بدون لحاظ اراده خدا کامل نخواهد شد.

عبدالله شحاته در تفسیر این آیه توضیح می‌دهد که حضرت سلیمان (ع) امید داشت خداوند هفتاد یا چهل فرزند به او عطا کند تا در راه خدا جهاد کنند، اما فراموش کرد بگوید «إن شاء الله». در نتیجه، هیچ‌یک از همسرانش باردار نشدند، به جز یک نفر که فرزندی نارس به دنیا آورد و قابله آن نوزاد را بر تخت سلطنت سلیمان افکند. این رخداد سبب بیداری و تنبه او شد و او سپس به سوی خدا بازگشت، توبه کرد، طلب آمرزش نمود و روی به پروردگار آورد (شحاته، ۱۴۲۱: ج ۲۳، ص ۴۶۶۵).

مفسران درباره «زلّه»، «فتنه» و «جسد» افکنده شده بر تخت سلیمان، دیدگاه‌های متعددی ارائه کرده‌اند: برخی نقل کرده‌اند که سلیمان (ع) در مجلس خود گفته بود: «امشب بر هفتاد زن خواهم گذاشت تا هر یک فرزندی بیاورند که در راه خدا جهاد کند»، اما ذکر «إن شاء الله» را فراموش کرد؛ در نتیجه، تنها یک زن باردار شد و فرزند ناقص‌الخلقه به دنیا آمد (بحرانی، ۱۴۱۵: ج ۴، ص ۶۵۴).

روایت دیگری می گوید که سلیمان (ع) از تولد فرزند بیمناک شد؛ زیرا جنیان و شیاطین تهدید کرده بودند مشکلاتی مشابه پدر ایجاد خواهند کرد. او فرزند را در ابرها قرار داد تا از دست شیاطین در امان باشد؛ اما ناگهان جسد بی جان او را بر تخت دید که نشان می دهد حتی تدبیر و احتیاط انسانی نمی تواند تقدیر الهی را تغییر دهد (آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۱۲، ص ۱۹۰).

در برخی نقل ها، «جسد» به خود سلیمان (ع) اطلاق شده و نشانگر بیماری یا ضعف شدید اوست (قمی مشهدی، ۱۳۶۷: ج ۱۱، ص ۲۳۴).

همچنین در مجمع البیان آمده است که فرزند سلیمان به علت ترک ذکر «إن شاء الله» تنها «نیمه تنه‌ای» زنده بود و بر تخت افکنده شد؛ سپس سلیمان (ع) توبه کرد، نماز گزارد و به درگاه خدا بازگشت (طبرسی، بی تا: ج ۲۱، ص ۱۰۳).

این آیات و روایات نشان می دهند که هر برنامه‌ای، حتی اگر قطعی و مهم به نظر برسد، باید مشروط به اراده خداوند باشد. در امور کلان زندگی مانند ازدواج، شغل، سفر و تصمیمات اجتماعی، مؤمن باید توفیق و مشیت الهی را مقدم بداند. همان گونه که خداوند می فرماید: (وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ) (کهف: ۲۳).

بنابراین، آموزه اصلی این بخش آن است که موفقیت در امور دنیوی و الهی به توفیق و اراده خداوند وابسته است. انسان مؤمن باید عبارات خود را از «صرفاً تلاش من کافی بود» به «الحمد لله که توفیقم داد» تغییر دهد و در همه فعالیت های فردی، اجتماعی و حرفه‌ای، استعانت و رجوع به خداوند را سرلوحه قرار دهد. این آموزه، ضرورت گنجاندن «ادب ایمانی» در برنامه‌ریزی‌ها و مدیریت زندگی انسان معاصر را به وضوح بیان می کند.

۹-۴. توبه فوری و انقلابی

حضرت سلیمان (ع) بلافاصله پس از مشاهده نتیجه خطای خود - تولد فرزند ناقص - به سوی خدا بازگشت و توبه کرد. توبه او ترکیبی بود از اعتراف صادقانه به خطا (رَبِّ اغْفِرْ لِي) و درخواست جبران الهی (وَهَبْ لِي مُلْكًا لَّا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي) (ص: ۳۵). این رفتار نشان می دهد که توبه واقعی، «بازگشت فعالانه» است و صرف پشیمانی یا احساس گناه کفایت نمی کند.

برخی مفسران توضیح داده‌اند که منظور سلیمان (ع) از درخواست سلطنت و پادشاهی، انگیزه‌ای شخصی یا دنیوی نبود. معنای جمله‌ی (لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي) این است که پس از رسیدن او به این مقام، هیچ کس دیگر

سزاوار همان ویژگی و امتیاز نخواهد بود، زیرا شرایط خاص این سلطنت تنها برای او فراهم شده بود (طوسی، بی تا ج ۸، ص ۵۶۴).

نزدیک ترین تأویل، نظر سید قطب است که می گوید حضرت سلیمان (ع) می خواست سلطنتی با خصوصیات ممتاز و منحصر به فرد داشته باشد؛ سلطنتی که نه تکراری باشد و نه مشابه سلطنت های پیشین یا پسین در میان مردم دیده شود. این درخواست، نوعی معجزه و تمایز الهی را نشان می دهد و نه انگیزه ای دنیوی (قطب، ۱۳۸۷: ج ۵، ص ۳۰۲۰).

درس تربیتی این داستان این است که مؤمن خردمند با پناه بردن فوری و فعالانه به خداوند، می تواند مصیبت و خطا را به فرصتی برای رشد و موهبت تبدیل کند؛ نه با شکایت، تأخیر در بازگشت یا ناشکیبایی؛ بنابراین توبه واقعی باید فوری و انقلابی باشد؛ یعنی شناخت سریع خطا، پشیمانی صادقانه و اقدام عملی برای اصلاح آن. هم چنین، خواسته های انسان باید با رضایت و مشیت خداوند هماهنگ باشد و حتی درخواست های بزرگ و ممتاز نیز وقتی در مسیر الهی باشد، هم ارزشمند و هم مجاز است.

۴-۱۰. گسترده گی عطایای الهی به توبه کنندگان

حضرت سلیمان (ع) پس از اعتراف صادقانه به غفلت و کوتاهی خود، از خداوند درخواست کرد: (وَهَبْ لِي مُلْكًا لَّا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي) این آیه نشان می دهد که توبه راستین انسان را از مقام «عبد گناهکار» به مقام «عبد امیدوار» ارتقا می دهد. به عبارت دیگر، بازگشت صادقانه به سوی خدا، دریچه ای برای کسب نعمات الهی و تعالی دنیوی و اخروی می گشاید. شرط دریافت این عطایا، تواضع و شناخت جایگاه خویش در برابر قدرت و رحمت خداوند است، همان گونه که سلیمان (ع) با جمله (إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ) بیان کرد.

این داستان تربیتی به ما می آموزد که توبه واقعی نه تنها جبران گذشته است، بلکه موجب می شود درهای رحمت و فضل الهی به سوی انسان گشوده شود و خداوند، گاه بهتر از آنچه از دست رفته، جایگزین و عطا کند. توبه، علاوه بر بازگشت از لغزش ها، زمینه ای برای دریافت نعمات وسیع و ویژه فراهم می کند و انسان را به سطحی بالاتر از پیشرفت و توانمندی می رساند. چنانکه خداوند، دعای حضرت سلیمان (ع) را پذیرفت و نعمتی بی نظیر به او عطا کرد؛ نعمتی که فراتر از مملکت داری و فرمانروایی معمول انسان ها بود. خداوند سلطنتی خاص و استثنایی برای او قرار داد که نمونه مشابه آن در جهان به چشم نمی خورد: (فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُحَاءً حَيْثُ أَصَابَ وَ الشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَ غَوَّاصٍ وَ آخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ) (قطب، ۱۳۸۷: ج ۵، ص ۴۴۶).

این آیه نشان می‌دهد که گستردگی عطایای الهی، نه تنها شامل نعمات مادی و قدرت ظاهری می‌شود، بلکه ابزارهای تحقق آن نیز به شکلی اعجازگونه و فراتر از توان انسانی در اختیار او قرار گرفت: باده‌ها و نیروهای طبیعی تحت فرمایش بودند، شیاطین سازنده و غواص نیز به خدمت درآمدند و حتی گروهی از آنان که سرکشی کرده بودند، تحت کنترل او قرار گرفتند.

درس تربیتی این بخش برای انسان معاصر چنین است: توبه صادقانه و بازگشت فوری به خداوند، انسان را از محدودیت‌های مادی و ضعف‌های گذشته رها می‌سازد و او را در مسیر تعالی و بهره‌مندی از نعمت‌های بی‌نظیر الهی قرار می‌دهد. این داستان همچنین یادآوری می‌کند که نعمات و امکاناتی که پس از توبه به انسان عطا می‌شود، ممکن است فراتر از انتظار و تصور او باشد، مشروط بر اینکه هدف و انگیزه همواره رضای خداوند باشد و نه صرفاً منافع شخصی.

۴-۱۱. تبدیل آزمون به موهبت و عنایت

در ادامه داستان حضرت سلیمان (ع)، شاهد تحولی الهی و آموزه‌ای تربیتی هستیم: پس از توبه صادقانه ایشان، خداوند نه تنها اشتباه و کوتاهی احتمالی او را می‌آمرزد، بلکه نعمتی منحصر به فرد به او عطا می‌کند. خداوند باده‌ها و گروهی از شیاطین را تحت فرمان او قرار داد تا ابزارهای تحقق حکومت و سلطنتش باشند. این جریان نشان می‌دهد که آزمون‌ها و ابتلائات الهی نه تنها مایه رنج و عذاب نیستند، بلکه زمینه‌ای برای ارتقا، توانمندی و بهره‌مندی از نعمت‌های الهی فراهم می‌آورند.

آیه *(لَا يَنْبَغِي لِأَخِيذٍ مِّنْ بَعْدِي)* (ص: ۳۵) تأکیدی است بر این که نعمات الهی، گاه بی‌سابقه و منحصر به فرد به بندگان خالص اعطا می‌شوند. این پاداش‌ها نشانه‌ی تبعیض نیست، بلکه حکمت و تدبیر دقیق خداوند در هدایت و تکامل بندگان است.

این آموزه با وعده‌ی قرآنی همخوانی دارد که می‌فرماید *(فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا، إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا)* (شرح: ۵-۶) یعنی همان‌گونه که خداوند در داستان سلیمان (ع) پس از توبه و بازگشت او، نعمت‌ها و قدرت‌های ویژه‌ای را برای تحقق اهداف الهی در اختیارش قرار داد، آیه نیز تأکید می‌کند که هر سختی و تنگنا در مسیر زندگی، همراه با گشایش و فرصت‌های رشد است. به بیان دیگر، آزمون‌های الهی، اگر با توبه، توکل و تلاش برای اصلاح همراه شوند، نه تنها خسارت‌آور نیستند، بلکه به بستری برای دریافت نعمات بیشتر و رشد معنوی تبدیل می‌شوند.

درس تربیتی این بخش برای انسان معاصر این است که هیچ چالشی بیهوده نیست؛ هر آزمون و مشکل می‌تواند فرصتی برای خودسازی، افزایش اعتماد به خدا و تقویت روحیه امید و صبر باشد، مشروط بر آنکه انسان با

بازگشت به خدا، توبه و اقدام اصلاحی به آن پاسخ دهد. نگاه تربیتی داستان سلیمان (ع) و تأکید آیه‌ی (فَإِنْ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا)، چشم‌اندازی الهی و امیدبخش نسبت به مشکلات و دشواری‌های زندگی ارائه می‌کند و نشان می‌دهد که با ایمان و اخلاص، هیچ ابتلائی بیهوده نیست و هر سختی می‌تواند به نعمتی بزرگ تبدیل شود.

۴-۱۲. رهایی از دغدغه قضاوت انسان‌ها

خداوند برای آنکه نهایت بخشش و فضل خود را به حضرت سلیمان (ع) نشان دهد، در آیه‌ای می‌فرماید: (هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ) (ص: ۳۹). این دستور به او آزادی عمل می‌دهد تا از سرزنش دیگران ترسی به دل راه ندهد و آسوده خاطر تصمیم بگیرد. این اصل، برای انسان معاصر نیز آموزنده است؛ به ویژه در هنگام اتخاذ تصمیم‌های دشوار مانند بخشش مال، انتصاب افراد یا دیگر امور حساس، معیار اصلی باید رضای خداوند باشد. اگر تصمیم بر اساس رضایت الهی اتخاذ شود، پاداش نهایی که همان قرب الهی است، شامل حال انسان خواهد شد: (وَإِنْ لَسْئَلِيمَانَ عِنْدَنَا لَقُرْبَةً وَحُسْنَ مَأَبٍ) (ص: ۴۰). این قرب، بهترین و پایدارترین پاداش است؛ چرا که عطایای دنیوی مانند ملک یا تسخیر باد موقتی هستند، اما «قرب الهی» جاودانه است.

مفسران درباره آیه یادشده توضیح داده‌اند: «ما به حضرت سلیمان آنچه درخواست کرده بود عطا نمودیم و فرمودیم: این بخشش ما به توست؛ پس تو می‌توانی هر چه خواهی به هر که بخواهی ببخشی و هر چه بخواهی از هر که بخواهی دریغ داری و این اختیار تو بی هیچ حساب و بازخواستی از سوی ما خواهد بود» (الجزائری، ۱۴۱۶: ج ۴، ص ۴۵۱).

همچنین، گفته شده که عبارت (بِغَيْرِ حِسَابٍ) به این معناست که در روز قیامت نسبت به آنچه می‌بخشی یا از آن خودداری می‌کنی، مورد حسابرسی قرار نخواهی گرفت. این امر موجب آسودگی و آرامش روحی و روانی می‌شود و انسان را از دغدغه‌های بی‌پایان و ترس‌های ناشی از داوری دیگران آزاد می‌سازد (طبرسی، ۱۴۰۸: ج ۸، ص ۷۴۴).

در تفسیر القاسمی نیز آمده است: (هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ) به این معناست که بر هر کس که بخواهی - چه از آنان که به زنجیر کشیده شده‌اند [اسیران] و چه دیگران - ببخش و عطا کن. (أَوْ أَمْسِكْ) یعنی از بخشیدن خودداری کن و بازدار. «بِغَيْرِ حِسَابٍ» یعنی بدون اینکه بابت بخشش یا خودداری، بازخواست و حسابی باشد. معنای نهایی این است که این بخشش، فراوان و عظیم است و به سختی می‌توان آن را به حساب آورد و محدود کرد. معمولاً برای بیان چیزهای بسیار زیاد از عباراتی مانند «لَا يُعَدُّ» یا «لَا يُحْسَبُ» استفاده می‌شود (القاسمی، ۱۴۱۸: ج ۸، ص ۲۶۱).

در مجموع، این آیه و تفسیرهای آن به ما می آموزد که انسان مؤمن باید در تصمیم گیری ها توکل و اعتماد کامل به خداوند داشته باشد و معیار نهایی برای هر اقدام، رضایت و خشنودی الهی باشد؛ چنین رویکردی، آزادسازی از ترس قضاوت دیگران و رسیدن به آرامش درونی و قرب الهی را به دنبال دارد.

نتیجه گیری

تحلیل داستان حضرت سلیمان (ع) در سوره «ص» روشن می کند که این پیامبر الهی با برخوردار بودن از قدرت و نعمات فراوان، محور زندگی خویش را همواره بر عبودیت، توکل و انابه قرار داد. این ویژگی ها، الگوی بنیادینی برای مؤمنان به شمار می روند و نشان می دهند که قدرت و ثروت بدون رعایت محوریت خداوند، ارزش و دوام نخواهند داشت. تقدم عبادت بر امور دنیوی، توبه صادقانه و اصلاح رفتار پس از لغزش، استفاده صحیح و مسئولانه از نعمت ها، تجارت الهی و ضرورت استعانت از خداوند، مهم ترین رهیافت های توحیدی و تربیتی این داستان را تشکیل می دهند. علاوه بر این، داستان سلیمان (ع) یادآور این نکته است که حتی امور مباح و ارزشمند دنیوی، اگر بدون در نظر گرفتن اولویت های دینی و عبادی باشد، می تواند زمینه غفلت شود؛ بنابراین، اولویت بخشی به یاد خدا و رعایت واجبات، برای مؤمن امری حیاتی است.

یافته های پژوهش نشان می دهد که توبه واقعی و بازگشت صادقانه به خداوند، امکان بهره مندی از نعمت های الهی و رشد معنوی را میسر می سازد. گستردگی عطایای الهی به حضرت سلیمان (ع) و تسخیر نیروهای طبیعی و ماورایی، نمونه ای روشن از این حقیقت است که هر آزمون و ابتلائی می تواند زمینه ساز موهبت و تعالی گردد، اگر با توکل، توبه و اقدام عملی همراه شود. افزون بر این، اعتماد به خداوند و رهایی از دغدغه قضاوت دیگران، انسان را در تصمیم گیری صحیح و کسب آرامش درونی یاری می دهد.

بر این اساس، رهیافت های توحیدی و تربیتی داستان حضرت سلیمان (ع) را می توان در سه محور اصلی خلاصه کرد: نخست، عبودیت در اوج قدرت به مثابه معیار حقیقی کرامت انسانی؛ دوم، توبه و بازگشت صادقانه به خداوند به عنوان مراحل سیر تربیتی انسان؛ و سوم، توحید و استعانت از ذات لایزال الهی به عنوان زیربنای تمام ارزش های اخلاقی و اجتماعی. این پژوهش نشان می دهد که رهیافت های توحیدی و تربیتی قرآن با ارائه درس های عملی و کاربردی، می توانند راهنمای مؤثری برای هدایت فردی و اجتماعی انسان در دنیای امروز باشند و پاسخگوی چالش های اخلاقی و تربیتی جوامع معاصر تلقی شوند.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن عاشور، محمدطاهر، (۱۴۲۰ ق)، *التحریر و التنویر من التفسیر*، بیروت: مؤسسه تاریخ العربی.
۲. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۱۹ ق)، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۳. آلوسی، محمود بن عبدالله، (۱۴۱۵ ق)، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۴. بحرانی، هاشم بن سلیمان، (۱۴۱۵ ق)، *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم: مؤسسه البعثة.
۵. الجزائری، ابوبکر جابر، (۱۴۱۶ ق)، *أیسر التفاسیر لكلام العلی الكبير*، المدینة المنورة: مكتبة العلوم و الحكم.
۶. رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۸۷ ش)، *تفسیر قرآن مهر*، قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن.
۷. السعدی، عبدالرحمن، (۱۴۲۱ ق)، *تیسیر الکریم الرحمن فی تفسیر کلام المنان*، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۸. السعدی، عبدالرحمن، (۱۴۲۰ ق)، *القواعد الحسان لتفسیر القرآن*، الرياض: مكتبة الرشد للنشر و التوزيع.
۹. شحاته، عبدالله محمود، (۱۴۲۱ ق)، *تفسیر القرآن الکریم*، القاهرة: دار غریب.
۱۰. طباطبایی، محمدحسین (۱۴۰۲ ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ سوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۱. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۰۸ ق)، *مجمع البیان*، تصحیح: فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، بیروت: دار المعرفة.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، (بی تا)، *ترجمه تفسیر مجمع البیان*، تحقیق: محمد مفتاح، تهران: فراهانی.
۱۳. طوسی، محمد بن حسن، (بی تا)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، تصحیح: احمدعلی عاملی، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۴. القاسمی، جمال الدین، (۱۴۱۸ ق)، *محاسن التأویل*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۱۵. القرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴ ش)، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران: ناصر خسرو.
۱۶. قطب، سید، (۱۳۸۷ ش)، *فی ظلال القرآن*، مترجم: مصطفی خرمدل، چاپ دوم، تهران: احسان.
۱۷. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، (۱۳۶۷ ش)، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، مؤسسه الطبع و النشر.
۱۸. محمدی ریشه‌ری، محمد، (۱۳۸۷ ش)، *حکمت نامه پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم*، قم: موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.

۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴ ش)، تفسیر نمونه، چاپ ۳۲، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۲۰. میدانی، عبدالرحمن حسن حبنکه، (۱۴۲۰ ق)، معارج التفکر و دقائق التدبیر، دمشق: دارالقلم.
۲۱. حسینی همدانی، محمد، (۱۳۸۰ ق)، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تحقیق: محمداقرا بهبودی، تهران: لطفی

